

PASSIE EN CONTEMPLATIE

JOOST BANEKE EN
GUERRIC AERDEN OCSO (RED.)

PASSIE EN CONTEMPLATIE

*Historische, spirituele en psychologische
aspecten van
Aelred, abt van Rievaulx*

KLEMENT

© Uitgeverij Klement, Zoetermeer, 2012
Alle rechten voorbehouden.

Omslagontwerp: Rob Lucas

ISBN 978 90 8687 100 1

INHOUD

I	Inleiding: De passies van een pelgrimstocht <i>Joost Baneke</i>	7
II	Cisterziënzer schrijvers in de twaalfde eeuw <i>Wim Verbaal</i>	23
III	Een trap naar de liefde en kennis van God <i>Simon Slijkhuis</i>	69
IV	De vrouwelijke Aelred <i>Christiane Dumez</i>	81
V	De psychologie van <i>affectus</i> en emotie bij Aelred van Rievaulx <i>Joost Baneke</i>	109
VI	Ontmoeting, dialoog en relatie in <i>Toen Jezus twaalf jaar was</i> van Aelred van Rievaulx <i>Guerric Aerden ocso</i>	131
	Bibliografie	181
	Auteurs	183
	Register	185

I

INLEIDING

De passies van een pelgrimstocht

Joost Baneke

‘Elke traditie leeft dankzij interpretatie;
dat is de prijs om te blijven bestaan, om
levend te blijven’. PAUL RICOEUR ¹

Een pelgrimstocht

Bij Boulogne-sur-Mer aan de Noord-Franse kust zijn een paar monniken gesignaleerd. Het drietal begeeft zich in zuidelijke richting, en wordt na enkele uren opnieuw waargenomen als zij in een gehucht een korte pauze nemen om te bidden, te eten en te drinken. Een dorpsbewoner meent een vreemde taal te horen, mogelijk Engels, want hij verstaat het woord ‘friendscap’. Er komen vaker Engelsen in die kuststreek.

Het groepje vervolgt zijn weg en arriveert tegen de middag in de benedictijner abdij Le Bec Hellouin, waar de vermaarde Anselm abt is geweest voordat hij in 1093 aartsbisschop van Canterbury

1 Paul Ricoeur, *Le conflit des interpretations. Essais d'herméneutique*, Seuil, Paris, 1969, p. 31: ‘Toute tradition vit par la grâce de l'interprétation; c'est à ce prix qu'elle dure, c'est-à-dire demeure vivante’. Ricoeur vergelijkt een tekst met een schat waaruit men telkens kan blijven putten, al doende die schat telkens vernieuwt en zo in leven houdt. Er bestaat niet één interpretatie van de werkelijkheid, maar diverse. Zonder dialoog of zelfs conflict tussen de verschillende interpretaties is de traditie gedoemd te sterven.

werd. In die abdij schreef hij niet alleen beroemde geschriften als zijn *Proslogion*, maar ook brieven over de vriendschap tussen monniken. Misschien was dit laatste thema wel de belangrijkste reden voor het bezoek van de buitenlandse monniken.

Spoedig wordt verder getrokken en tegen de avond bereikt men de cisterciënzer abdij van La Trappe, waar de abt hen – ondanks de vasten – hartelijk en gastvrij ontvangt, alsof de broeders elkaar al jaren kennen. De oudste van het drietal gasten, de monnik El-red, wordt uitgenodigd een kapittelvoordracht te geven.

Na een korte nachtrust vervolgen de reizigers hun tocht naar het zuiden. Zij worden nog enkele malen gesignaleerd in de buurt van abdijen, het laatst in de abdij van cisterciënzinnen in Echourgnac. Ook hier is de ontvangst allerhartelijkst. De zusters nemen de broeders mee in het binnenste van hun slot, typerend voor de gelijkwaardigheid tussen vrouwen en mannen in deze religieuze orde. Uiteindelijk arriveren zij in Toulouse, waar zij ondermeer het graf van de heilige Thomas van Aquino bezoeken.

Dit boek gaat over een pelgrimstocht, de weg van een jonge man die leefde in Noord-Engeland in de twaalfde eeuw, geboren in 1110 als zoon van een priester, later *economus*² van de koning van Schotland, die vervolgens monnik werd en uiteindelijk stierf in 1167 als abt van een van de grootste abdijen van de nieuwe cisterciënzer orde in Yorkshire, Rievaulx.

In deze bundel wordt het leven en werk van Aelred van Rievaulx geplaatst in historisch, spiritueel, en psychologisch per-

- 2 Aelred en zijn biografen gebruiken Latijnse termen als *economus*, *dispensator*, *distributor* en *provisor*. In het Engels kent men het begrip *steward*, een belangrijke functionaris aan het hof of bij een adellijke familie, die belast was met de leiding van alle belangrijke huishoudelijke, maar ook ceremoniële taken. In de Nederlanden werd die functie aangeduid met de term *hofmeester*, maar geleidelijk is dat woord verbasterd tot een soort ober of kelner in het leger. Ook de *steward* is inmiddels een andere functie in de luchtvaart geworden.

spectief. Maar de eigentijdse commentaren in dit boek vormen op zichzelf ook een tocht van auteurs die om verschillende redenen gegrepen zijn door Aelred en andere cisterciënzer vaders. Sommigen van hen gebruiken Aelreds teksten als spiritueel voedsel op hun levensweg.

In zijn eigen tijd was deze monnik vermaard om zijn vredelievendheid, politieke evenwichtigheid, en eenvoud van taal. Maar ook wordt hij beschreven als een goede organisator, die oog had voor de economie van zijn abdij – niet vreemd voor iemand die zelf *economus* was geweest aan het hof van de Schotse koning. Men kan zich afvragen of ook zijn naam Aelred – wat ‘Al raad’ zou betekenen – heeft bijgedragen tot zijn bekendheid als raadgever van monniken en vorsten.

Toch was er ook veel weerstand tegen zijn liberale beleid als abt. Volgens Powicke³ zou zijn voorganger als abt, Maurice, die slechts twee jaar abt is geweest, een rol hebben gespeeld in het verzet. Mogelijk was hij degene die de soms wat al te mooie verhalen over Aelred in de biografie van de monnik Walter Daniel aan de kaak stelde en ook buitenstaanders inschakelde om een boekje open te doen over Aelreds jeugdzonden aan het hof van de Schotse koning – iets waar Aelred overigens zelf al de nodige schuldbechtenissen over had gedaan in zijn geschriften. Dat de opvolger van Aelred de teugels weer aanhaalde en zelfs Aelreds naam liet verdwijnen in de kroniek van de abdij, geeft aan dat er toch iets in Aelreds gedrag geweest moet zijn wat beangstigend of bedreigend geweest is voor sommige monniken of op zijn minst niet paste in hun opvatting over het monastieke leven. Of was het afgunst op deze verder zo algemeen gerespecteerde abt?

Maar er was ook lof van buitenstaanders bij het overlijden van Aelred. Abt Gildert van Hoilandia of Hoyland (ook wel Swi-

3 Zie: Powicke in ‘Introduction’ in: Walter Daniel, *The Life of Ailred of Rievaulx*. Translated from the Latin with Introduction and Notes by F.M. Powicke. Thomas Nelson and Sons, London, 1950, p. xxx-xxxi.

neshead genoemd) was bezig met een preek over het Hooglied en was net toegekomen aan de passage *Ik ben al in mijn tuin, mijn zuster, mijn bruid, ik vergaar er mijn mirre en balsem, ik eet mijn honingraat*⁴ toen het bericht hem bereikte. Het bracht hem tot de overweging wat een *rijke honingraat* van de wereld was genomen.⁵

De weg van de caritas

In een preek bij het feest van de heilige Benedictus⁶, de vader van de Westerse monniken, spreekt Aelred over *de weg* in diverse varianten. Hij verwijst naar Christus als *de Weg, de Waarheid en het Leven*⁷ en benadrukt dat Benedictus in het aardse leven via *de Weg* die Christus is uiteindelijk tot een ander leven is overgegaan waar hij Christus zal ontmoeten. Refererend aan psalm 1, *Gelukkig de man die niet treedt in het overleg van de bozen, op de weg van de schenders geen voet zet*⁸, maakt hij een vergelijking tussen de slingerende *weg van de zondaars* en de rechte *weg van de rechtvaardige*. Die laatste weg is nauw, maar zeker: *Tegenover het handelen der mensen, hun wegen van willekeur, was ik trouw*

4 Hooglied 5, 1.

5 Powicke, p. xxxii.

6 Aelred van Rievaulx, 'Sermon 7, Pour la fête de Saint Benoît'. In: *Sermons pour l'année. Première collection de Clairvaux, 1-14*. Traduction et notes par Gaëtan de Briey, moniale de Clairefontaine, présentation générale par Gaetano Raciti, moine d'Orval. Pain de Cîteaux 11. Abbaye Notre-Dame-du-Lac, Oka, 2002, p. 121-126. Ook te vinden in: *The Liturgical Sermons. The First Clairvaux Collection, 1-28*. Translated by Theodore Berkeley ocso and M. Basil Pennington ocso, with an introduction by M. Basil Pennington ocso. Cistercian Publications, Kalamazoo, 2001, p. 142-146.

7 Joh. 14, 6.

8 De psalmvertalingen zijn die van Ida Gerhardt en Marie van der Zeyde uit 1972, tenzij de Latijnse tekst van Aelred daar duidelijk van afwijkt. Hiervoor is gekozen, omdat deze versie gebruikt wordt bij de dagelijkse gebedsdiensten van de monialen en monniken in de Vlaamse en Nederlandse abdijen.

*aan het woord dat van u komt: mijn treden hielden uw spoor, mijn schreden wankelden niet.*⁹

En dan komt hij op een thema dat zo kenmerkend is voor Aelred, dat van de *liefde*, de *caritas*. Het is de liefde die ruimte geeft en licht maakt. Angst – bijvoorbeeld voor de hel – maakt de weg eng en nauw, maar zuivere liefde maakt de weg breed. Hij verwijst hier impliciet naar de Eerste brief van Johannes over *het Licht* en *de Liefde*, waarover Aelreds grote voorbeeld Augustinus een prachtig commentaar heeft geschreven.¹⁰ Liefde verdrijft de angst, dat is de kern van die brief van Johannes. Licht verdrijft de duisternis, ook in psychologische zin. Prachtig wordt dat uitgedrukt in Spreuken, waar Aelred in zijn preek naar verwijst: *De weg van de rechtschapenen is als het heldere licht, dat steeds blijft schijnen tot het volop dag is.*¹¹ Hij citeert David, bij wie hij ongetwijfeld ook moest denken aan zijn vroegere vriend en meester, koning David van Schotland: *De weg van uw geboden heb ik kunnen lopen, omdat Gij ruimte hebt gegeven aan mijn hart.*¹²

9 Psalm 17, 4-5.

10 Hier wordt verwezen naar de Latijnse tekst met Franse vertaling en uitgebreide inleiding door de vertaler: Augustinus, *Commentaire de la première Épître de S. Jean*. Texte Latin. Introduction, traduction et notes par Paul Agaësse sj. Sources Chrétiennes, Cerf, Paris, 1961.

11 Spreuken 4, 18 en gevolgd door 19. Willibrordvertaling, uitgave 1995, Katholieke Bijbelstichting, 's-Hertogenbosch, p. 852. In de Vulgaat tekst die Aelred gebruikte staat het eigenlijk nog mooier, omdat wat in het Nederlands vertaald wordt met 'dat steeds blijft schijnen ...' alleen op het licht slaat. De Latijnse tekst luidt 'Iustorum autem semita, quasi lux splendens, procedit et crescit usque ad perfectam diem'. Het 'procedit' kan vertaald worden met: 'schrijdt voort' en slaat dan niet alleen op het licht ('lux'), maar ook op de weg ('semita'). Dat doet meer recht aan de poëtische zeggingskracht van de strofe en past ook in de allegorische en metaforische stijl van Aelreds preek.

12 Psalm 118/119, 32. Hier is afgeweken van de vertaling van Gerhardt & Van der Zeyde, omdat in de Vulgaat tekst echt iets anders staat: 'Viam mandatorum tuorum concurri, cum dilatasti cor meum'. Maar het eind van de tekst 'dilatasti cor meum' is wel in hun stijl vertaald, omdat zij in psalm 4 vers 2 'dilatasti mihi' vanuit de Hebreeuwse tekst vertalen met: 'mij ruimte

Aelred zelf was als jongeman van 24 jaar in opdracht van koning David van Schotland op een missie naar York, toen hij hoorde van de nog jonge abdij van de cisterciënzers in Rievaulx, in het noorden van Yorkshire. Op zoek naar een dieper en meer innerlijk bevredigend leven dan hij aan het hof gewend was, liet hij zich door een vriend meenemen naar die abdij. Binnen een dag na het eerste bezoek, aldus zijn biograaf en voormalige medebroeder Walter Daniel ¹³, zou hij al ingetreden zijn. Maar of zijn keuze voor die nieuwe weg even plotseling heeft plaats gevonden als de ommekeer van de heilige Paulus, wordt door sommigen betwijfeld.¹⁴ Hoe een en ander feitelijk precies heeft plaats gevonden is misschien ook niet zo belangrijk.

De jongste biograaf van Aelred, de trappist Pierre-André Burton¹⁵, benadrukt dat het doel van Walter Daniel niet was om een feitelijke geschiedenis van Aelreds leven te schrijven, maar om de lezers te helpen de *spirituele en ethische waarheid* van Aelred te ontdekken, al is die wel voldoende gebaseerd op feitelijke gebeurtenissen. Hij deed dat dan ook geïnspireerd door tal van teksten van Aelred zelf. Zo kan men ook de bekering verstaan, die net als bij Paulus, plaats vond onderweg, dat wil zeggen op de *onzekere weg van de zondaars*. Tot hij de *zekere weg van Christus* vond, die hij in zijn preek over Benedictus ook vergelijkt met de weg van het Joodse volk van Egypte naar het Beloofde Land, vanuit het land van de duisternis naar Jerusaleem. Het hemelse Jerusaleem, wel te verstaan in dit geval, want

kan scheppen'. Het gaat om dat 'ruimte scheppen' dat God doet, respectievelijk Christus, de Liefde, het Licht.

- 13 Walter Daniel, *The Life of Aelred of Rievaulx*. Vertaald en geannoteerd door F.M. Powicke. Inleiding door M.L. Dutton. Cistercian Fathers Series 57. Cistercian Publications, Kalamazoo-Spencer, 1994.
- 14 Gueric Aerden ocsa in diens Inleiding op: Aelred van Rievaulx, *Affectus. De spirituele kracht van vriendschap en liefde*. Damon, Budel, 2010, p. 20-21.
- 15 Pierre-André Burton, *Aelred de Rievaulx (1110-1167). Essai de biographie existentielle et spirituelle*. Cerf, Paris, 2010, p. 594-595.

daar moet de heilige Benedictus na zijn aardse tocht zeker terecht gekomen zijn.

Echter, opnieuw is het belangrijk de overdrachtelijke betekenis van *Jerusalem* te verstaan: het is ook de abdij van Rievaulx, waar iedereen een huis kan vinden die oprecht op zoek is naar *de Waarheid* en *het Leven*: 'uw uitverkoren volk dat Gij opnieuw geleid hebt uit Egypte, het volk door U geschapen en verlost ... Uit allerlei streken zijn zij door U bijeengebracht om onder één wet uw woning te bewonen'.¹⁶ Rievaulx stond er onder het abbatiaat van Aelred om bekend dat allerlei lieden werden toegelaten die elders niet konden intreden of weggestuurd waren.

De tocht van de drie monniken vanuit Boulogne-sur-Mer, waarover aan het begin van deze Inleiding wordt verhaald, zou die van Aelred zelf kunnen zijn, al was hij volgens de Franse historicus Jacques Verger niet iemand die veel reisde, in tegenstelling tot de grote Bernardus van Clairvaux.¹⁷ Aelred maakte als betrekkelijk jonge monnik wel een reis van Rievaulx naar Rome in verband met een kwestie over de opvolging van de bisschop van York. Op die reis ontmoette hij ook Bernardus van Clairvaux, die hem vervolgens een opdracht gaf om een boek te schrijven over de spiritualiteit van de cisterciënzers, wat later de *Spiegel van de Liefde* zou worden. Het was zijn eerste en mogelijk ook enige tocht naar Rome, de pelgrimsstad bij uitstek voor katholieken. Maar ongetwijfeld was de opdracht die Bernardus hem gaf ook het begin van een tocht: een spirituele reis om voor anderen duidelijk te maken hoe men in de *school der liefde* van de cisterciënzer monniken met passie kon leren om de weg van Christus te gaan. Dit in tegenstelling tot de intellectuele vorming in de

16 Aelred van Rievaulx, 'Gebed tot de Goede Herder'. In: *Affectus. De spirituele kracht van vriendschap en liefde*. Damon, Budel, 2010, p. 186.

17 Jacques Verger, 'Aelred en son temps. Le contexte historique, culturelle et religieux du XIIe siècle'. In: *Intentio Cordis. Temps, histoire, mémoire chez Aelred de Rievaulx. Collectanea Cisterciensea* 73 (2011), p. 27.

school van de ratio die in de opkomende universiteiten werd gedoceerd. Maar ook in tegenstelling tot de weg van de te strenge ascese die Aelred aanvankelijk als jonge novice was ingeslagen.¹⁸

Iedereen met voldoende historische kennis zou al direct of na enig speurwerk tot de ontdekking komen dat Aelred heel waarschijnlijk niet de tocht langs de westelijke kant van Frankrijk, via Le Bec Hellouin, La Trappe en Echourgnac, naar het zuiden heeft gemaakt, maar langs de oostelijke kant, via de abdij van Clairvaux. La Trappe is als benedictijner abdij gesticht in 1140, om zeven jaren later over te gaan tot de orde van Cîteaux. Aelred maakte zijn reis naar Rome in 1141-1142. Hij zou in La Trappe geweest kunnen zijn, maar het lijkt niet erg waarschijnlijk. De abdij van de buitengewoon vitale en gastvrije cisterciënzer zusters in Echourgnac staat daar pas sinds 1923. Hun amicaliteit ademt de geest van Aelred, maar bij leven kan hij hen nooit bezocht hebben. En het graf van Thomas van Aquino kan hij evenmin bezocht hebben, want die leefde een eeuw later.

*Anselm van Canterbury, Aelred van Rievaulx,
en Thomas van Aquino*

Le Bec zou ook bezocht kunnen zijn door Aelred. Want niet alleen zijn *Gebed tot de Goede Herder* kent een gebed van Anselm als voorbeeld, maar ook de essentie van zijn spiritualiteit van de vriendschap en zelfs de Bernardijnse taal van de liefdeskus ontleend aan het Hooglied – *Hij kusse mij met de kus van zijn mond* – vindt men al in de vele brieven over de liefde en vriendschap die Anselm schreef toen hij nog abt was van Bec.

18 Pierre-André Burton benadrukt in zijn recente biografie dat Aelred in de *Spiegel der Liefde* het accent verlegd heeft van het rigoreus volgen van de Regel naar die van compassie en respect voor de ander als persoon (zie Burton 2010, p. 203).

De Oxfordse historicus R.W. Southern wijst in zijn biografie *Saint Anselm. A Portrait in a Landscape*¹⁹ op de vernieuwende visie van Anselm op vriendschap die vooral in diens brieven tot uitdrukking kwam: 'Het was in deze dat hij het meest volledig en ... gepassioneerd de aard van zijn vriendschappen tot uitdrukking bracht, die een centrale ervaring vormden in zijn religieuze leven'. (p. 139). Weliswaar hadden Augustinus en andere auteurs al over de vriendschap geschreven, maar Anselm 'voegde er een nieuwe intensiteit aan toe van emotionaliteit en persoonlijke verbondenheid' (p. 141). Het zou te ver voeren hier op alle aspecten van de vriendschap bij Anselm in te gaan en een gedetailleerde vergelijking te maken met die van Aelred. Toch is het veelzeggend dat zijn brieven over vriendschap een soortgelijke discussie over homoseksuele verlangens en hun plaats in de monastieke gemeenschap hebben opgeroepen als de geschriften en het leven van Aelred.²⁰

Interessant is dat Anselm net als Aelred de dialoogvorm hanteerde als literaire stijl om zijn boodschap duidelijk te maken. Hoewel meestal wordt aangenomen dat Cicero voor Aelred de grote inspirator was op het gebied van de dialoog, is het goed denkbaar dat ook Anselm op dit punt van enige betekenis geweest is. Niet onbelangrijk lijkt ook het feit dat Anselm de tweede abt van het Normandische Le Bec was die aartsbisschop werd van het Engelse Canterbury, na Lanfranc, die een belangrijke raadgever was van Willem de Veroveraar. Anselm was evenals Lanfranc een vreemdeling en maakte deel uit van het nieuwe establishment van de Normandische overheersers. Juist in de tijd dat Aelred abt van Rievaulx was, ruim een eeuw later, speelde de nationale kwestie opnieuw een grote rol in Engeland, en zeker in

19 R.W. Southern, *Saint Anselm. A Portrait in a Landscape*. Cambridge University Press, 1990.

20 Zie over Anselms mogelijke homoseksualiteit: Southern, p. 148-152. Zie ook het hoofdstuk van Christine Dumez in dit boek over *De vrouwelijke Aelred*.